

מדרש שמות רבה

מדרש שמות רבה הוא מדרש אגדה לספר שמות. המדרש מורכב משני חלקים השונים זה מזה באופיים ובסגנונם, ואשר נוצרו בזמנים שונים. שמות רבה א' הוא מדרש פרשני על פרקים א – י, המבאר את פסוקי הספר לפי סדרם. שמות רבה ב' הוא מדרש דרשני על פרקים יב- מ השייך לספרות התנחומא.

שם המדרש

המדרש מוכר בימי הביניים בשמות 'מדרש ואלה שמות רבה' וכן 'שמות רבה'. שמות אלו מופיעים בכתבי ר' עזריאל מגירונה, הרמב"ן, בעל ילקוט מכירי, ועוד. הכינוי 'רבה' נוסף למדרש, ככל הנראה, בהשפעת מדרשי האגדה האחרים על התורה, שהועתקו ברצף באותם כתבי היד. מעתיקים ראו במילה 'רבה' כינוי לקבוצה של מדרשים, וכך הועבר התואר 'רבה' ממדרש בראשית רבה לויקרא רבה ומאוחר יותר לשאר מדרשי האגדה על התורה.

זמנו ומקומו של המדרש

מדרש שמות רבה מורכב, כאמור, משני חלקים שנוצרו בזמנים שונים ולכן יש לתארך כל חלק בנפרד ולבחון מתי שני חלקיו חוברו לכדי חיבור אחד. המדרש מצוטט בשמו לראשונה במאה ה-13 על ידי ר' עזריאל בעל 'פירוש האגדות' ואחריו על ידי הרמב"ן בפירושו לתורה. המדרש לא מוזכר כלל בקבצי מדרשים קדומים, ואף לא בילקוטים כמו ילקוט שמעוני ומדרש הגדול. גם רש"י ובעל מילון הערוך לא ציטטו ממנו. נתונים אלו מצביעים על תפוצת המדרש בספרד - פרובנס תחילה, ואף על זמנו המאוחר. המדרש הכיל את שני חלקיו, ככל הנראה, רק מהמאה ה-12. חלקו השני של המדרש שייך לספרות התנחומא וזמנו קשור לסוגייה הסבוכה של תיארוך ספרות זו.¹ חלקו הראשון של החיבור מאוחר לחלקו השני, מכיוון שהוא מעבד, בין השאר, את דרשות התנחומא. **שנאן**, שערך מהדורה מדעית לחלקו הראשון של המדרש, משער כי עורך שמות רבה א' חי במאה העשירית. הוא מתבסס בהשערותו על לשון המדרש, המקורות בהם השתמש, הפניות לחיבורים שונים הפזורות לאורך החיבור,² וחיבורים מאוחרים יותר שעשו שימוש בשמות רבה. **ברגמן**, אשר חקר את ספרות התנחומא, סבור כי יש לאחר את תיארוך עריכת שמות רבה א'. ברגמן טוען כי שמות רבה א' עשה שימוש במקורות מבית מדרשו של ר' משה הדרשן, שחי במאה האחת עשרה בנרבונא. ולכן מהיבט זה, שמות רבה א' קרוב לחלקו הראשון של במדבר רבה, שעשה אף הוא שימוש בדרשות ר' משה הדרשן.³ בשל כך סבור ברגמן כי יש לראות את שמות רבה א' בהקשר תרבותי- היסטורי דומה לזה של עורך במדבר רבה.⁴ מקום עריכת המדרש טרם התברר.

שפתו של המדרש

לשון המדרש היא עברית עם מעט מילים ארמיות. לעיתים רחוקות מופיעות במדרש מילים יווניות ורומיות. מילים אלו נקלטו זה מכבר בלשון חכמים ושמשו בה כמילים שאולות, דוגמת איסתניס, פגיון, פונדק ועוד. יחידות במדרש שמקורן, ככל הנראה, בעורך המדרש מתאפיינות בעברית המאוחרת ללשון המשנה ובעלת מאפיינים מימי הביניים. יחידות אלו כוללת בעיקר הערות

¹ ראה במבוא למדרש התנחומא.

² מספר פעמים שמות רבה א' מפנה לחיבורים אחרים ובשל כך מקצר בדבריו. החיבורים אליו הוא מפנה הם בראשית רבה, שיר השירים רבה, וחיבור למגילת אסתר. יתכן והערות אלו הן של מעתיקים, אך אם הן של עורך המדרש הדבר מעיד כי חיבורים אלו היו ידועים בשמותם בזמן עריכת המדרש.

³ ראה במבוא למדרש במדבר רבה.

⁴ מדרש במדבר רבה נערך ככל הנראה במאה ה-12 בפרובנס.

הרומזות למה שכבר נכתב במדרש במקום אחר. הערות אלו אינן מופיעות במקבילות במדרשים אחרים והן מובנות רק בהקשרן בשמות רבה. סגנון המדרש הוא ארכני ומפורט, העיצוב הרטורי אינו מלוטש והמקורות מעובדים מבחינה רעיונית וספרותית. סגנון זה מאפיין את המדרש המאוחר ושונה עד מאוד מסגנון מדרשי האגדה הקדומים.

מבנה המדרש

חלקו הראשון של החיבור הוא מדרש פרשני המבאר את פסוקי הספר לפי סידרם על פרקים א-י בספר שמות. ככל הנראה, חלק זה נוצר על מנת להשלים את הפער הקיים בפירוש מדרשי לפרקים הראשונים של הספר, שהרי מדרש התנאים 'מכילתא דרבי ישמעאל' פותח במצווה הראשונה בספר שמות על הפסוק 'החודש הזה לכם' (שמות יב, ב).⁵ שמות פרק יא לא נדרש בשמות רבה כלל ולא ברורה הסיבה לדילוג זה. על מנת להשלים את המדרש לכל פרקי הספר חובר לו חלקו השני, שהוא מדרש מסוג התנחומא, הכולל דרשות על הפסוקים הראשונים של סדרי הקריאה בתורה על פי המנהג הארץ ישראלי הקדום.⁶ דרשות אלו קדומות יותר לחלקו הראשון של המדרש.⁷ שני חלקי המדרש תואמים את ההבדלים בתוכנו של ספר שמות עצמו, עשרת פרקי הראשונים הם סיפור יציאת מצרים והמשכו הוא בעיקר מצוות וחוקים.

חלקו הראשון של המדרש מורכב מ 14 פרשות, וכל פרשה פותחת בפתיחתא אחת לפחות.⁸ ככל הנראה, הפסוקים המופיעים בראשי הפרשות שמשו כפסוקים הראשונים של סדרי קריאה בארץ ישראל, וחלקם אף מתאשרים בהשוואה למקורות אחרים. בין הפתיחתאות שבמדרש לא מופיעות פתיחתאות בהלכה,⁹ המאפיינות את מדרש התנחומא, אך לעיתים מובא בהן עניין הלכתי שמשמש במדרש התנחומא בראש פתיחתא.

חלקו השני של המדרש מורכב מ 37 פרשות. כל פרשה פותחת בחטיבת פתיחתאות, אחריה באות דרשות העוסקות בעיקר בפסוקים הראשונים של הסדר המקראי ובסופה סיום בדרשה בעלת אופי חיובי. מקובל לטעון כי חלק זה שייך לספרות התנחומא, למרות שאין בו פתיחתאות אופייניות לספרות התנחומא הפותחות במילים 'ילמדנו רבנו', וכן לא מובאות בו שאלות בהלכה.¹⁰

תכני המדרש

חלקו הראשון של המדרש מביא פירושים כמעט לכל הפסוקים בעשרת הפרקים הראשונים של הספר. בבסיס הפירושים מצויים חומרים ממדרש התנחומא, מהתלמוד הבבלי¹¹ וממדרשי אגדה

⁵ ראה במבוא למדרש מכילתא דרבי ישמעאל. מדרש התנאים השני לספר שמות 'מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי' פותח בפירוש לשמות ג, 1 אך הוא הגיע אלינו בצורה מקוטעת וקשה לדעת מה כלל. ראה במבוא למכילתא דרשב"י. בעל שמות רבה ככל הנראה לא הכיר את המכילתא דרשב"י.

⁶ על פי המנהג הארץ ישראלי הקדום סיימו לקרוא את התורה בבתי הכנסת בשבת במשך שלוש שנים בערך. המנהג הבבלי היה לסיים את קריאת התורה בשנה אחת וכך נוהגים עד היום.

⁷ ניתן לתאר תהליך זה גם כך: היה קיים מדרש שלם מסוג התנחומא לכל פרקי ספר שמות. הדרשות על עשרת הפרקים הראשונים של הספר הושמטו ובמקומם הוכנס מדרש פרשני מאוחר.

⁸ פתיחתא היא דרשה בעלת מבנה אופייני הפותחת בדרך כלל במשפט 'רב פלוני פתח' אחריו מובא פסוק מנביאים או כתובים ואגב דרשת הפסוק הדרשה מתגלגלת עד שהיא מגיעה בסופה לפסוק הראשון בסדר המקראי שבו המדרש אוחד.

⁹ פתיחתא בהלכה היא פתיחתא שבראשה אין פסוק אלא שאלה הלכתית שהתשובה אליה מובילה את הדרשן לפסוק הסדר המקראי. פתיחתאות אלו מאפיינות את ספרות התנחומא.

¹⁰ על חלק זה נכתבת עבודת דוקטורט באוניברסיטה העברית, הבוחנת את טיב הקשר בין המדרש לספרות התנחומא.

¹¹ **שנאן** סבור כי התלמוד הבבלי לא עמד בפני עורך המדרש כשהוא ערוך וחתום, אלא באופן מקוטע, דבר שיכול להעיד על התקופה בא התלמוד היה עדיין בשלבי התגבשות ועיצוב. על כך מעידה, לדעתו, מידת החופשיות של עורך המדרש בטיפול במסורות מהתלמוד הבבלי. לעומתו, **ברגמן** טוען כי עורך המדרש מעבד מקורות מן הבבלי

קדומים. נראה כי עורך חלק זה צירף כל מסורת אגדית שהכיר על הפסוקים, וכי לא ניתן להצביע על מגמה באיסוף המקורות וארגונם. **ברגמן** שיער כי עורך המדרש "שיכתב" את הדרשות של מדרש התנחומא לספר שמות לכדי מדרש פרשני, ואת הפסוקים שלא זכו לדרשה בתנחומא, השלים העורך ממקורות אחרים.

מלבד פתיחתאות מכיל המדרש על שני חלקיו, דרשות, סיפורים המרחיבים את הסיפור המקראי, משלים מסוגים שונים, פתגמים וסיפורים. לדוגמא:

'מעשה ברבי שמעון בן חלפתא שבא ערב שבת ולא היה לו מאן להתפרנס. יצא לו חוץ מן העיר והתפלל לפני האלהים וניתן לו אבן טובה מן השמים. נתנה לשולחני ופרנס אותה שבת. אמרה אשתו: 'מהיכן אלוי? אמר לה: ממה שפרנס הקב"ה. אמרה: 'אם אין אתה אומר לי מהיכן הן איני טועמת כלום'. התחיל מספר לה, אמר לה: 'כך נתפללתי לפני האלהים וניתן לי מן השמים', אמרה לו: 'איני טועמת כלום עד שתאמר לי שתחזירה מוצאי שבת', אמר לה: 'למה? אמרה לו: 'אתה רוצה שיהא שולחנך חסר ושולחן חברך מלא?'

והלך ר' שמעון והודיע מעשה לרבי. אמר לו: לך אמור לה אם שולחנך חסר אני אמלאנו משלי. הלך ואמר לה. אמרה לו: 'לך עמי למי שלמדך תורה'. אמרה לו: 'ר' וכי רואה אדם לחבירו לעולם הבא? לא. כל צדיק וצדיק הוה ליה עולם בעצמו שנאמר (קהלת יב, ה) 'כי הולך האדם אל בית עולמו וסבבו בשוק הסופדים', עולמים אין כתיב אלא עולמו'. כיון ששמע כן הלך והחזיר. רבותינו אמרו: הנס האחרון היה קשה מהראשון, כיון שפשט ידו להחזירו מיד ירד המלאך ונטלה הימנו. למה? שאין מתן שכרה של תורה אלא לעולם הבא'. (שמות רבה נב, ג)

הפתיחתא הראשונה במדרש פותחת בפסוק מספר משלי יג, כד 'חושך שבטו שונא בנו ואהבו שחרו מוסר'. הדרשן קושר בין פסוק זה לפסוק הראשון של ספר שמות 'ואלה שמות בני ישראל הבאים מצרימה את יעקב איש וביתו באו'. בעל פתיחתא מביא מספר דוגמאות מן המקרא לבנים שלא חונכו ביד קשה, ובשל כך הפכו לרשעים - ישמעאל, עשו ואבשלום, ולעומתם בנים שחונכו ביד קשה ובעקבות כך כיבדו את הוריהם והוסיפו על אהבתם - יצחק, יעקב ובני יעקב. במרכזה של הפתיחתא מובא מקור המציב את ה' ויחסו לעם ישראל כמודל לחינוך הנכון של האב כלפי בנו.

'ואהבו שחרו מוסר' (משלי יג, כד) - זה הקב"ה, על שאהב את ישראל, שנאמר 'אהבתי אתכם אמר ה' (מלאכי א, ב), הוא מרדם בייסורין. את מוצא: שלש מתנות טובות נתן הקב"ה לישראל, ולא נתן אותם להם אלא על ידי ייסורין, ואלו הן: תורה - דכתיב 'אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו' (תהלים צד, יב), וארץ ישראל - דכתיב 'וידעת עם לבבך כי כאשר ייסר איש את בנו [ה' אלהיך מיסרך] (דברים ח, ה), וכתיב בתריה 'כי ה' אלהיך מביאך אל ארץ טובה' (דברים ח, ז). העולם הבא - דכתיב 'כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מוסר' (משלי ו, כג). (שמות רבה א, א).

בעל הפתיחתא שילב בדרשה משמעות אקטואלית - חינוכית: ייסורי עם ישראל למען ארץ ישראל, למען לימוד התורה ולמען עתידו הרוחני מעידים על אהבת ה' לעמו ובסופם של ייסורים אלו יבוא העתיד המובטח. בצד הדרשה האקטואלית מובא מסר דידקטי: חינוך טוב פירושו חינוך המלווה לעיתים גם בייסורים.

ראשיתו של המדרש מכיל מספר רב של מסורות המרחיבות את הסיפור המקראי על סיפור הולדת משה ועל אודות השנים שבהם גדל בבית פרעה. על תקופה זו, כידוע, התורה לא מוסרת דבר. בין מסורות אלו מופיע גם הסיפור המוכר על הסיבה שבעטיה הפך משה לכבד פה וכבד לשון.

*** טייטה *** למקור המאמר ראה הספר [מבוא למדרשים מאת ענת רייזל](#)

'ותביאהו לבת פרעה ויהי לה לבן' (שמות ב, י). היתה בת פרעה מנשקת ומחבקת אותו כאילו הוא בנה, ולא היתה מוציאתו מפלטרין של מלך, ולפי שהיה יפה היו הכל מוציאים אותו ומתאווים לראותו. מי שהיה רואהו לא היה מעביר עיניו מעליו. והיה פרעה נוטלו ומחבקו והוא נוטל כתרו של פרעה מעל ראשו ונותנו על ראשו, כמו שעתידי לעשות לו כשיהיה גדול... והיו חרטומי פרעה יושבין ואומרים: מתיראין אנו מזה שנוטל כתרך ונותנה בראשו, שלא יהא זה אותו שאנו אומרים שעתידי ליטול המלכות ממך. מהם אומרים להורגו, מהם אומרים לשורפו. והיה יתרו יושב ביניהן. אמר להם: הנער הזה אין לו דעת, אלא בחנו והביאו לפניו בקערה אחת זהוב וגחלת. אם יושיט ידו לגחלת - אין בו דעת ואין עליו משפט מות; ואם יושיט ידו לזהוב - יש בו דעתו והרגו אותו. מיד הביאו לפניו זהוב וגחלת ושלח משה ידו ליקח הזהוב. בא גבריאל ודחה את ידו ותפש ידו בגחלת והכניס ידו לתוך פיו עם הגחלת ונכוה לשונו וממנו נעשה כבד פה וכבד לשון. (שמות רבה א, כו)

למרות שמדרש שמות רבה אינו מדרש קדום, נשתמרו בו מסורות עתיקות. דוגמא לכך ניתן למצוא בפתיחתא ארוכה על הפסוק 'החדש הזה לכם ראש חדשים ראשון הוא לכם לחדשי השנה' (שמות יב, ב). בעל הפתיחתא קובע בראשה 'הרבה מעשים כתב משה בתורה סתומים ועמד דוד ופרשן'. כלומר, ישנן פרשות בתורה הקשות להבנה ומזמורי תהילים מסייעים בידינו לפרשן. לאורך כל הפתיחתא משמשים פסוקים ממזמור קד בתהילים ('ברכי נפשי את ה' ... הוד והדר לבשת') להבהרת סיפור בריאת העולם. אגב כך מובאות מסורות שונות, המודגמות בשורה ארוכה של משלים המדמים ומנגידים את מעשי ה' למעשי בני האדם. חלק ממסורות אלו נובעות ככל הנראה ברעיונות מיתיים וגנוסטיים או בפולמוס אתם והן לעיתים סותרות את הסיפור המקראי. לדוגמא, מתיאור בריאת העולם בבראשית עולה כי האור נברא לאחר שנבראו השמיים והארץ, אולם בעל הפתיחתא קובע כי האור נברא תחילה.

'אנו מוציין ממעשה בראשית, שמשברא שמים וארץ ברא האור, שנאמר 'בראשית ברא אלהים [את השמים ואת הארץ]' (בראשית א, א), ואחר כך 'ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור' (שמות א, ג). ודוד פירש: מאחר שברא אור ברא שמים, שנאמר 'עוטה אור כשלמה נוטה שמים כיריעה' (תהלים קד, ב), הרי למדנו שמשברא האור ברא שמים' (שמות רבה טו, כב).

בפתיחתא זו מוצאים גם מסורות על כוחות שהתנגדו לבריאה והוכרעו על ידי הא-ל.

'כך היה כל העולם כלו מלא במים והארץ שקועה במים. אמר הקב"ה: תראה היבשה'. אמרו המים: הרי כל העולם כולו אנחנו מלאים ועד עכשיו צר לנו, להיכן אנו הולכים? יהי שמו מבורך בעט באוקיינוס, שנאמר 'בכחו רגע הם [ובתבונתו מחץ רהב]' (איוב כו, יב)...כיון שראו שאר המים שבעט הקב"ה באוקיינוס, מקול צעקתו ברחו חבריהן'. (שם).

מהדורה מדעית

לחלקו הראשון של המדרש (פרשות א- יד) הותקנה מהדורה מדעית בשיטה הדיפלומטית בידי א' שנאן. המהדורה כוללת חילופי נוסחאות וציוני מקבילות, ומצורפים לה מבוא ופירוש. לחלקו השני של המדרש טרם נערכה מהדורה מדעית.

ביבליוגרפיה חלקית

1. מ' ברגמן, ספרות תנחומא ילמדנו- תיאור נוסחיה ועיונים בדרכי התהוותם, חיבור לשם קבלת תואר לפילוסופיה, ירושלים תשנ"א.
2. י' פרנקל, מדרש ואגדה, האוניברסיטה הפתוחה, כרך ג יחידה י, תל אביב תשנ"ג.
3. א' שנאן, מדרש רבה, שמות רבה א – יד, ירושלים תל אביב 1984.
4. הנ"ל, 'הפתיחה למדרש שמות רבה', מחקרים, תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף היינמן, ירושלים תשמ"א, עמ' קעה – קפג.
5. הנ"ל, 'הרבה מעשים כתב משה... ועמד דוד ופרשן' (עיון במדרש שמות רבה טו, כב), תהילה למשה, אינדיאנה 1997, עמ' 235 – 244.
6. Stemberger and Strack, Introduction to the Talmud and Midrash, 1991